

به کارگیری تسلیحات شیمیایی توسط رژیم بعث عراق بر علیه جمهوری اسلامی ایران از منظر حقوق مسئولیت بین‌المللی کشورها

محمد ستایش پور^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۳۰

چکیده:

تسلیحات شیمیایی با وجود فناوری ساده خود، توان نابودسازی زیادی دارند. نیروهای رژیم بعث با حمایت کشورهای دیگر، به کارگیری تسلیحات شیمیایی علیه ایران را از ۲۳ دی ماه ۱۳۵۹ هجری شمسی، یعنی از همان اوان آغاز دفاع مقدس، آغاز کردند و این کار روز به روز فزونی یافت. تعداد حملات رژیم بعث، در حدود ده حمله در سال ۱۳۵۹ هجری شمسی بوده و این در حالی است که قریب به ۴۵ حمله در سال ۱۳۶۷ انجام داده است که بدون تردید، با همکاری دیگر کشورها، از جمله و به ویژه آمریکا، بوده است. مقاله پیش رو بر آن شده است تا به موضوع به کارگیری تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس از منظر حقوق مسئولیت بین‌المللی کشورها بپردازد. فرضیه مقاله این است که مسئول دانستن یک کشور بابت آن عمل متخلفانه بین‌المللی، مانع از مسئول دانستن سازمان بین‌المللی یا کشورهای دیگر دانسته نمی‌شود. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. راستی آزمایی فرضیه این پژوهش از طریق توصیف، تحلیل منطقی و بررسی منابع حقوق بین‌الملل عمومی است. مقاله پیش رو از رهگذر تحلیل گزاره‌های حقوقی بین‌المللی استدلال کرده است که افزون بر رژیم بعث، مسئولیت بین‌المللی کشورهای دیگر بابت نقشی که در کمک یا مساعدت ایفا کرده‌اند محقق است.

واژگان اصلی: دفاع مقدس، تسلیحات شیمیایی، حقوق بین‌الملل مخاصمات مسلحانه، حقوق مسئولیت بین‌المللی.

۱. استادیار گروه حقوق بین‌الملل دانشکده حقوق دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول)

مقدمه

به دلیل آن که فناوری به کار رفته در تسلیحات شیمیایی، پیچیده نیست ولی توان انهدام و نابودسازی آنان زیاد است، موجب شده است که از آن به بمب اتمی فقرا یاد شود. در واقع، دو خصیصه ساده بودن و قدرت تخریب بالا، موجب شده است تا تسلیحات شیمیایی، بمب اتمی فقرا خوانده شوند. این سادگی فناوری به کار رفته در تسلیحات شیمیایی، خود سبب شده است که به راحتی و در ابعاد گسترده در اختیار کشورها قرار گیرد. متأسفانه با آغاز دفاع مقدس در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، متأسفانه نیروهای رژیم بعث، از ۲۳ دی ماه همان سال آغاز شروع جنگ^۱ از این تسلیحات بسیار مخرب علیه ایران استفاده کرده‌اند (علایی و خواجه‌کاووسی، ۱۳۷۱: ۴۷؛ سبحانی فر و مردمی، ۱۴۰۰: ۴۰).

مطابق با آماري که در خصوص استفاده رژیم بعث از تسلیحات شیمیایی علیه ایران منتشر شده است، روند استفاده نیروهای رژیم بعث از تسلیحات شیمیایی علیه ایران افزایش یافته است. افزایش روند استفاده نیروهای رژیم بعث از تسلیحات شیمیایی علیه ایران در دفاع مقدس به نحوی بوده است که دفعات حملات رژیم بعث در «نمودار رشد نسبی» بیش از ده حمله در سال آغازین دفاع مقدس بوده است ولی در سال ۱۳۶۷ هجری شمسی، بیش از ۴۵ حمله انجام است (جعفر ولدانی، ۱۳۶۷: ۳۶۴). این در وضعیتی است که حملات رو به تزاید رژیم بعث و استفاده آن کشور از تسلیحات شیمیایی علیه ایران در دفاع مقدس، با همکاری برخی دیگر از کشورها، از جمله و به ویژه ایالات متحده آمریکا بوده است (ستایش پور و عابدینی، ۱۳۹۵: ۱۵۴ و ۱۵۵؛ زمانی، ۱۳۸۶: ۳۱۵).

در این راه، نه تنها آمریکا که برخی دیگر از کشورها، نظیر انگلستان و آلمان نیز به رژیم بعث کمک می‌کردند (نطاق پور نوری و شاه‌قلیان قهفرخی، ۱۴۰۰: ۳۰۴) (New York Times, 1984/3/6: A1) در واقع، به رغم آن که کشورهایی همچون ایالات متحده آمریکا که داعیه بی‌طرفی داشتند، دست یاری به صدام دادند (زمانی، ۱۳۷۶: ۴۸؛ صادقی و جمشیدی، ۱۴۰۰: ۲۹۴ و ۲۹۷). این به امر تا به آن جا به پیش رفته است که ادله، به روشنی گویای نقش عمده ایالات متحده آمریکا در خصوص به کار گیری تسلیحات شیمیایی علیه ایران است (ستایش پور و عابدینی، ۱۳۹۵: ۱۴۵). این کمک‌ها اعم از کمک‌های مالی و نظامی بوده است (New York Times, 1984/3/6: A1).

^۱ در مورد علل و انگیزه‌های راهبردی رخدادهای جنگ تحمیلی بنگرید به حاجتی، ۱۴۰۰: ۳۵۱-۳۷۸.

پرسش تحقیق

پرسش تحقیق پیش رو این است که به کارگیری تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس علیه ایران، از منظر حقوق مسئولیت بین‌المللی چه وضعیتی دارد؟

اهداف تحقیق

سطور حاضر بر آن است تا از رهگذر پرداختن به موضوع کاربرد تسلیحات شیمیایی علیه ایران در دفاع مقدس از منظر حقوق مسئولیت بین‌المللی، به تحقق مسئولیت بین‌المللی کشورها و همین‌طور توزیع مسئولیت بین‌المللی بپردازد. از این رو، در واقع با بررسی موضوع یادشده می‌توان به دو هدف راهبرد احراز تحقق مسئولیت بین‌المللی و نیز راهبرد احراز توزیع مسئولیت بین‌المللی پرداخت. با توجه به این که کشورهای مختلف از جمله و به ویژه آمریکا، به رژیم بعث کمک کرده‌اند، در مورد به کارگیری تسلیحات شیمیایی علیه ایران در دفاع مقدس، مضاف بر بحث تحقق مسئولیت بین‌المللی لازم است تا به توزیع مسئولیت بین‌المللی نیز پرداخت. چه این که در غیر این صورت، پرداختن به تحقق مسئولیت بین‌المللی عبث خواهد بود.

از این رو، اهداف تحقیق حاضر، به زیر ذره بین بردن مسئولیت بین‌المللی کشورها است و قطع نظر از پرداختن به محکمه‌ذی‌صلاح است که خود، نیازمند تحقیقی مستقل است. در این باره درخور امعان نظر است که دو مقوله مسئولیت بین‌المللی و حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات بین‌المللی، به رغم ارتباط وثیقی که با یکدیگر دارند، اساساً دو زمینه جداگانه هستند که هر یک، گزاره‌های مخصوص به خود را دارند و مسئولیت داشتن، لزوماً به مثابه پی‌گیری سازوکار حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلاف بین‌المللی نیست. چه بسا، کشوری به موجب حقوق بین‌الملل، مسئولیت داشته باشد ولی هرگز سازوکار حل و فصل پی گرفته نشود.

پیشینه تحقیق

تا به امروز در هیچ یک از آثار منتشر شده به موضوع استفاده از تسلیحات شیمیایی، از منظر حقوق مسئولیت بین‌المللی پرداخته نشده است. مسئولیت بین‌المللی، متضمن تعهدات ثانویه است و در پی نقض تعهدات اولیه ایجاد می‌شود. این در حالی است که تا به امروز بیشتر بر تعهدات اولیه تمرکز شده است. مضاف بر این، مسئولیت بین‌المللی به دو شاخه مسئولیت کیفری و مسئولیت غیرکیفری (مدنی)، تقسیم می‌شود و می‌توان گفت که بحث مسئولیت غیرکیفری (مدنی) کشورها در خصوص به کارگیری

تسلیمات شیمیایی در دفاع مقدس، تا اندازه زیادی مغفول مانده است. در این خصوص، شایسته توجه است که در بهار سال ۱۳۹۵، مقاله محمد ستایش پور عبدالله عابدینی در خصوص استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی علیه ایران در جنگ تحمیلی: مسئولیت اشتقاقی ایالات متحده آمریکا، به بحث مسئولیت بین‌المللی پرداخته است ولی تنها بر مسئولیت اشتقاقی نظر دوخته شده است. از این رو، جا دارد که به بحث مسئولیت بین‌المللی کشورها در این خصوص نگاهی جامع بشود تا بستر پرداختن به توزیع مسئولیت بین‌المللی نیز مهیا آید.

چارچوب نظری، داده‌ها و مباحث تفصیلی پژوهش

الف) تعریف مفاهیم

در سطور پیش رو، نخست به تعریف مفاهیم پرداخته می‌شود و سپس داده‌ها و مباحث تفصیلی پژوهش تبیین و تحلیل می‌شوند. به حکم منطق و گزاره‌های عقلانی و عقلانی، مادامی که مفهوم روشن نباشد تبیین و تحلیل بر اساس آن مفاهیم نیز ابتر خواهد بود. از این رو است که در زیر، به طور مختصر به تعریف مفاهیم و به تعبیری، واژگان کلیدی، پرداخته می‌شود. بدیهی است این قسمت، نه قصد آن دارد که به تمام مباحث تأیید این مفاهیم بپردازد و نه تاب آن دارد. این قسمت، تنها درصدد آن است تا به آن جا به تعریف این مفاهیم بپردازد که به موضوع حاضر مربوط می‌گردد تا از این رهگذر، علاوه بر ایضاح ادبیات موضوع حاضر، فتح بابی نیز دانسته بشود.

۱) دفاع مقدس

انقلاب شکوهمند اسلامی ایران با رهبری بنیانگذار کبیر، حضرت امام خمینی (ره)، با تأسی به اهداف سید و سالار شهیدان، حضرت امام حسین علیه السلام، توانست احیاء نهضت بزرگ در قرن معاصر را میسور سازد (رحمانی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۴۶). کمتر از دو سال از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی نگذشته بود که نیروهای رژیم بعث در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ هجری شمسی، برابر با ۱۲ ذوالقعدة ۱۴۰۰ هجری قمری و ۲۲ سپتامبر ۱۹۸۰ میلادی، آغاز شد کشورها و نهادهای مختلف در دنیا با رژیم بعث دست یاری دادند. جمهوری اسلامی ایران به دفاع از خود پرداخت. تهاجم نظامی رژیم بعث به جمهوری اسلامی ایران، هشت سال به طول انجامید و لقب طولانی‌ترین نبرد نظامی سستی قرن بیستم را به خود اختصاص داد. این دوره هشت ساله، دفاع مقدس نامیده می‌شود.

۲) تسلیحات شیمیایی

تسلیحات شیمیایی، وسایل و موادی هستند که انسان‌ها و هر موجود زنده‌ای را هدف قرار می‌دهند و از این رو به آن‌ها، تسلیحات کور (غیرهدفمند) گفته شده است. این تسلیحات قدرت تخریب بالایی دارند و به محض آن که مواد به کار رفته در تسلیحات شیمیایی با بدن هر موجود زنده‌ای تماس پیدا کند، بیماری‌های مختلف عمومی یا انحصاری عارض می‌شود. مواد شیمیایی در سه حالت جامد، مایع و گاز مورد استفاده هستند ولی بیشتر به شکل گاز در جنگ استفاده می‌شوند.

۳) حقوق بین‌الملل مخصصات مسلحانه

مخصصه مسلحانه، یکی از موضوع‌های اصلی حقوق بین‌الملل عمومی است که از آن به حقوق بین‌الملل مخصصات مسلحانه یاد می‌شود. حقوق بین‌الملل مخصصات مسلحانه به دو شاخه حقوق بین‌الملل توسل به زور و حقوق بین‌الملل بشردوستانه می‌پردازد. حقوق بین‌الملل توسل به زور (حق بر جنگ)،^۱ اصل را بر ممنوعیت جنگ دانسته است که تنها در دو استثناء (دفاع مشروع و سیستم امنیت جمعی) دارد. حقوق بین‌الملل بشردوستانه (حق در جنگ)،^۲ تلاش دارد که آلام و مصائب جنگ را کاهش دهد.

در واقع، در وهله اول، تلاش حقوق بین‌الملل بر این است که مانع از جنگ بشود ولی اگر جنگ درگیرد، صرف نظر از این که آن جنگ مشروع یا نامشروع باشد، می‌کوشد یا به تعبیر بهتر، باید بکوشد که از آلام و اثرات زیانبار جنگ بکاهد. حقوق بین‌الملل توسل زور به ممنوعیت جنگ و استثنائات آن می‌پردازد و حقوق بین‌الملل بشردوستانه، متضمن قواعد در خصوص کاهش آسیب‌های جنگ است.

۴) حقوق مسئولیت بین‌المللی

مسئولیت بین‌المللی موضوع حقوق مسئولیت بین‌المللی است و حقوق مسئولیت بین‌المللی، یکی از شاخه‌های حقوق بین‌الملل عمومی است. در واقع، در حقوق مسئولیت بین‌المللی، به عنوان یکی از شاخه‌های حقوق بین‌الملل عمومی، به قواعد و مقررات راجع به مسئولیت بین‌المللی پرداخته می‌شود. در گستره بین‌المللی، متأسفانه هیچ معاهده بین‌المللی جامعی در مورد مسئولیت بین‌المللی وجود ندارد و مقررات حقوق مسئولیت بین‌المللی، بیشتر جنبه حقوق بین‌الملل عرفی دارند. شایسته توجه است که چنانچه در اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری منعکس شده است (ICJ Statute, 1945: Art

¹ Jus ad bellum

² Jus in bello

(38)، عرف بین‌المللی یکی از منابع اصلی حقوق بین‌الملل قلمداد می‌شود (محمودی و ستایش‌پور، ۱۳۹۸: ۲۰۸).

کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد، به عنوان نهادی که رسالت آن، تدوین و توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل^۱ است در مجموعه موادی که تنظیم کرده به تدوین و توسعه تدریجی قواعد حقوق مسئولیت بین‌المللی پرداخته است (ARSIWA, 2001 & ARIO, 2011).^۲ احراز مسئولیت بین‌المللی مستلزم وجود عمل متخلفانه بین‌المللی است و این صرف نظر از آن است که آن عمل متخلفانه بین‌المللی در چه حوزه‌ای باشد. چنانچه عمل متخلفانه بین‌المللی در هر زمینه‌ای از حقوق بین‌الملل، از جمله حقوق بین‌الملل مخاصمات مسلحانه ارتکاب یابد، قطعاً مسئولیت بین‌المللی مطرح می‌شود. از این رو، تعهدات حقوق مسئولیت بین‌المللی، تعهدات ثانویه نامیده شده‌اند. وجه تسمیه آن در این است که به دنبال نقض تعهدات اولیه ایجاد می‌شوند و از این حیث بسیار حائز اهمیت برشمرده می‌شوند.

ب) داده‌ها و مباحث تفصیلی پژوهش

۱) استقلال در مسئولیت بین‌المللی

استقلال در مسئولیت بین‌المللی که از آن به مسئولیت مستقل نیز یاد شده است، اصل بنیادین حقوق مسئولیت بین‌المللی است. در واقع، اصل بر این است که آن مرتکب عمل متخلفانه بین‌المللی مسئول عمل دانسته بشود. امری که پیش‌تر در نظام حقوقی اسلام به نحو بهتر مطرح شده است (ستایش‌پور و حدادزاده شکیبیا، ۱۴۰۱؛ حدادی و ستایش‌پور، ۱۳۹۶: ۷۷۵). امری که موجب شده است که حتی از آن به اصل کلی حقوقی یاد شود. استقلال در مسئولیت، گویای قاعده عقلی است که مقتضای عقل و عدل قلمداد می‌شود و آن، این که هر مرتکب عمل متخلفانه، مسئول عمل خویش باشد (ستایش‌پور و

^۱ Codification and Progressive Development of International Law

^۲ به منظور مطالعه ترجمه فارسی مجموعه مواد ۲۰۰۱ بنگرید به علیرضا ابراهیم گل، علیرضا، مسئولیت بین‌المللی دولت: متن و شرح مواد کمیسیون حقوق بین‌الملل، انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۴۰۰. افزون بر این، به منظور مطالعه ترجمه فارسی مجموعه مواد ۲۰۱۱ بنگرید به عبدالله عابدینی و خلیل روزگاری، حقوق مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی: ترجمه متن و شرح مواد طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد، انتشارات خرسندی، ۱۳۹۳.

عابدینی، ۱۳۹۵: ۱۴۵ و ۱۴۶). در واقع، به محض آن که کشور، به عنوان شخص حقوقی بین‌المللی مرتکب عمل متخلفانه بین‌الملل بشود، ارتکاب آن عمل متخلفانه بین‌المللی، مسئولیت بین‌المللی کشور متخلف را در بر دارد (ARSIWA, 2001: Art 1).^۱ وجود این گزاره یا به تعبیر بهتر، وجود این اصل در نظام‌های مختلف، گویای آن است که این امر، یک اخلاق^۲ بوده که جامعه هنجار^۳ به خود پوشیده است. ماده ۱ مجموعه مواد ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل راجع به مسئولیت بین‌المللی کشورها و نیز در ماده ۳ مجموعه مواد ۲۰۱۱ نهاد یادشده در خصوص مسئولیت بین‌المللی سازمان‌های بین‌المللی منعکس شده است (ARIO, 2001: Art. 3) و در رویه دیوان اروپایی حقوق بشر نیز وجود دارد (Den Heijer, 2013: 430 & 431). وضعیت‌های معتنا بهی در رویه دیوان اروپایی حقوق بشر وجود دارد که مؤید استقلال در مسئولیت در گستره حقوقی بین‌المللی است (ECrHR, Rantsev v. Cyprus & Russia, 2010: para. 231 & 232; Monory v. Hungary & Romania, 2005: para. 79 & 82).

مطالعه رویه دیوان اروپایی حقوق بشر به عنوان یکی از محاکم واجد صلاحیت بین‌المللی کاملاً همسوی با اصل استقلال در مسئولیت است و این، خود به آن معنا است که اصل مندرج در مجموعه مواد ۲۰۰۱ و همین‌طور مجموعه مواد ۲۰۱۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل جنبه عرفی دارد و در واقع، تنظیم آن از سوی کمیسیون حقوق بین‌الملل، تدوین قاعده از پیش موجود است (Den Heijer, 2013: 430 & 431). در این باره باید دقت داشت که در صورتی که تعهدی چندجانبه به طور مستقل نقض گردد استقلال در مسئولیت بین‌المللی مجری است. در واقع، در این راه، یکجانبه، دوجانبه، چندجانبه یا حتی همه جانبه بودن تعهد بین‌المللی مانع از کاربست مسئولیت مستقل نیست. این به آن دلیل است که چه بسا تعهدی همه جانبه، به طور مستقل توسط یک کشور نقض گردد (Crawford, 2013: 395). البته این به آن معنا نیست که در هر صورت، مسئولیت مستقل اعمال می‌گردد. چنانچه در ذیل تشریح می‌گردد اشتراک در مسئولیت بین‌المللی نیز متصور است.

^۱. موضوعی که در فقه امامیه ذیل قاعده وزر (لا تزر وازره وزر اخری) مفصلاً بدان پرداخته شده و در واقع متضمن همین مفهوم است (ستایش پور، ۱۳۹۸: ۹۶).

^۲ Ethic

^۳ Moral

۲) اشتراک در مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت

با این که اصل بر استقلال مسئولیت بین‌المللی است ولی اشتراک در مسئولیت بین‌المللی نیز متصور است و در واقع، مسئولیت مشترک بین‌المللی نیز به موجب حقوق بین‌الملل متفی نیست. این امر به فراخور وضعیت جامعه بین‌المللی در سیاق حقوق همکاری است. در واقع، همان طور که همکاری می‌تواند در راستای نیل به محاسن و نیکی‌ها باشد، متأسفانه همکاری در نیل به رذائل و بدی‌ها نیز متصور است.

هم‌سو با این امر، در گستره بین‌المللی نیز ارتکاب اعمال متخلفانه بین‌المللی از رهگذر همکاری رو به فزونی گذارده است (مستقیمی و طارم‌سری، ۱۳۷۷: ۳). از همین رو است که در حقوق مسئولیت بین‌المللی که انتساب چندگانه مطرح شده است. منظور از انتساب چندگانه عمل این است که آن عمل مربوطه (مراد، عمل متخلفانه بین‌المللی است)، به بیش از یک کشور یا سازمان بین‌المللی منتسب بشود (Nollkaemper, 2011: 199). مواد ۱۶، ۱۷، ۱۸ و ۱۹ مجموعه مواد ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد در زمینه مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها بابت عمل متخلفانه بین‌المللی به وضعیت‌هایی پرداخته است که در آن‌ها بیش از یک کشور مسئولیت بین‌المللی دارند. افزون بر این، ماده ۴۷ مجموعه مواد یادشده به امکان استناد به مسئولیت بیش از یک کشور پرداخته است. از این رو، بدون تردید به موجب آن چه که در مجموعه مواد ۲۰۰۱ نهاد تدوین و توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل منعکس شده است، این امکان متصور است که بیش از یک کشور بابت عمل متخلفانه بین‌المللی مسئولیت بین‌المللی داشته باشند (Nollkaemper, 2011: 199). احراز مسئولیت بین‌المللی یک کشور، مستلزم آن است که نقش هر کشور مشخص گردد (Nollkaemper & Jacobs, 2013: 393). در واقع، در این مسیر، نخست، مسئولیت مستقل کشوری که به عنوان مباشر، مرتکب عمل متخلفانه بین‌المللی شده است احراز می‌گردد و سپس باید نقش هر یک از کشورهای دیگر مشخص گردد. در این باره باید توجه داشت که این امکان متصور است که حتی بیش از یک مباشر وجود داشته باشد و این به آن معنا است که بیش از یک کشور، مسئولیت مستقل داشته باشند (Den Heijer, 2013: 430 & 431). در این راه، چنانچه کشوری بر خلاف تعهدات بین‌المللی خود، آگاهانه، به کشور مباشر، کمک کند یا به آن مساعدت نماید بابت کمک یا مساعدتی که کرده است، مسئولیت بین‌المللی دارد (Lanovoy, 2014: 141). ماده ۱۶ از مجموعه مواد ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد در زمینه مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها بابت اعمال متخلفانه بین‌المللی به مسئولیت

بین‌المللی کشورها بابت کمک یا مساعدت پرداخته است (ARSIWA, 2001: Art. 16). این امر در مورد سازمان‌های بین‌المللی نیز مصداق دارد و مجموعه مواد ۲۰۱۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد در زمینه مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی به مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت تصریح داشته است (ARIO, 2001: Art. 14). رویه محاکم بین‌المللی از جمله و به ویژه دیوان بین‌المللی دادگستری مؤید آن است (ICJ Rep., 2007: 179 & 180). امری که خود می‌تواند به خوبی گویای آن باشد که مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت جامه قاعده حقوق بین‌الملل عرفی به تن دارد. این به آن معنا است که حتی اگر در قالب کنوانسیون هم نیاید، به موجب آن چه که در ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری منعکس شده است، الزام‌آور دانسته می‌شود.

در این باره، شایسته توجه است که مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت، در نظام‌های حقوقی دیگر نیز وجود دارد و خود، مهر تأییدی بر قوام یافتگی آن است. در فقه غنی امامیه به نحوی مفصل به بحث معاونت و همکاری در ارتکاب عمل متخلفانه بین‌المللی پرداخته شده است که هم متضمن مسئولیت مدنی و هم متضمن مسئولیت کیفری است. در واقع، این قوام یافتگی، خود این بستر را میسور ساخته است که کشورها مخالفتی با مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت نداشته باشند. در واقع، امروزه، هیچ تردیدی در بایستگی مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت وجود ندارد. این گونه نیست که کشورها به بهانه آن که خود، مباشر نبوده‌اند، مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت را برنتابند. شاید از همین رو است که کمیسیون حقوق بین‌الملل در هر دو مجموعه مواد راجع به مسئولیت بین‌المللی (۲۰۰۱ و ۲۰۱۱)، نخست و در همان ابتدا که بر آن می‌شود تا به مسئولیت بین‌المللی بابت عمل دیگری پردازد به مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت تصریح می‌دارد (ARSIWA, 2001, Art. 16 & ARIO, 2011, Art. 14). این به آن معنا است که مضاف بر کشور مباشر، کشور یا سازمان بین‌المللی که بر خلاف تعهدات بین‌المللی خود، آگاهانه، کمک یا مساعدت کرده است مسئولیت بین‌المللی دارد (Talmon, 2008: 218). تحقق مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت، مستلزم آن است کمک یا مساعدت آگاهانه باشد و در نقض تعهدات کشوری باشد که کمک یا مساعدت می‌کند.

منظور از آگاهانه بودن کمک یا مساعدت این است که کشور کمک یا مساعدت کننده از اوضاع و احوال عمل متخلفانه بین‌المللی اطلاع داشته باشد و دست کم، بی‌خبر نباشد. به این ترتیب، طیف وسیعی از اقدامات را می‌توان بیان کرد (Fry, 2014: 116; Lanovoy, 2014: 145). قطعاً تجهیز

نظامی یا تأمین مالی می‌توانند به مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت بینجامد. در واقع، چنانچه تجهیز نظامی یا تأمین مالی، آگاهانه و در نقض تعهد بین‌المللی کشور تجهیزکننده یا تأمین‌کننده باشد، بدون تردید مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت محقق می‌شود. همان‌طور که از واژه «یا» قابل دریافت است، نیازی به وجود هر دو نیست. چنانچه تجهیز نظامی باشد یا تأمین مالی صورت گیرد، هر یک برای تحقق مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت کافی است. اساساً و به‌طور کلی‌تر، نیازی نیست که کمک و مساعدت به صورت توأم وجود داشته باشند. هر یک که تحقق یابند برای احراز مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت کافی است. البته کمیسیون حقوق بین‌الملل و رویه بین‌المللی به طوری مشخص نشده است که وجه یا وجوه تمایز میان کمک یا مساعدت چیست ولی آن چه که در این راه بسیار حائز اهمیت می‌نماید این است که آستانه بالا و سخت‌گیرانه‌ای برای کمک یا مساعدت در نظر گرفته نشده است.

در واقع، اگر از «و»، استفاده می‌شد، خود‌گویای آن بود که باید هر دو امر به صورت توأم باشند ولی وقتی از «یا» استفاده می‌شود نشان دهنده این است که هر یک وجود داشته باشند کفایت می‌کند. در این باره، شایسته توجه است که خود کمیسیون در شرح و تفسیری که ارائه کرده است بر «یا» و «و» تصریح داشته‌است. چه این که در وضعیت هدایت و کنترل بر «و» تصریح می‌دارد (ARSIWA, 2001, Art. 17). این امر، خود نشان از آن دارد که سخت‌گیری بیشتر و آستانه بالاتری در مقایسه با کمک یا مساعدت در نظر گرفته شده است (Fry, 2014: 117). در این راه، شایسته توجه است که کمک‌کننده یا مساعدت‌کننده تنها حمایت‌کننده است و نقشی بیش از حمایتگری ندارد. از این رو، چنانچه پا از حمایت فراتر برود، باید از طریق دیگری نظیر مسئولیت بین‌المللی هدایت و کنترل، به احراز مسئولیت بین‌المللی آن پرداخت (ARSIWA, 2001: 66). در واقع، مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت، به دنبال حمایتی است که آگاهانه و در نقض تعهد بین‌المللی صورت می‌گیرد.

روش شناسی

روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است. راستی‌آزمایی فرضیه این پژوهش از طریق توصیف، تحلیل منطقی و بررسی منابع حقوق بین‌الملل عمومی است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و به صورت استفاده از اسناد، کتاب‌ها، مقالات معتبر و تارنماهای مرتبط با موضوع بوده است. اطلاعات از طریق فیش برداری جمع‌آوری شده‌اند.

در این راه، صرفاً بر آورده‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد بسنده نشده و افزون بر آن، بر منابع اصلی و نیز منابع فرعی حقوق بین‌الملل عمومی نظیر دکترین و رویه محاکم بین‌المللی، پرداخته شده است. نوشتار پیش رو به فراخور رسالتی که برای خود ترسیم کرده، کوشیده است تا صرف نظر از تکرار مکررات در مورد مفهوم و دامنه مفهومی نظریات یادشده، با نگاهی نظری و مبتنی بر رویکرد کارکردگرایانه، به مسئولیت بین‌المللی کشورها در خصوص به کارگیری تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس بپردازد.

یافته‌ها

با توجه به مطالبی که در خصوص استقلال در مسئولیت بین‌المللی و اشتراک در مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت تبیین و تحلیل شد، اینک می‌توان به یافته‌ها پرداخت. در واقع، با تدقیق در مطالبی که مطرح شد، اینک می‌توان به یافته‌ها در خصوص مسئولیت بین‌المللی کشورها بابت به کارگیری تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس تصریح داشت. مسئولیت بین‌المللی بابت عمل متخلفانه بین‌المللی مستلزم تحقق دو عنصر انتساب و نقض تعهد بین‌المللی است. در واقع، برای این که کشور مسئولیت بین‌المللی داشته باشد باید عمل متخلفانه بین‌المللی محرز گردد و وجود عمل متخلفانه بین‌المللی نیز مستلزم وجود دو عنصر انتساب و نقض تعهد بین‌المللی است. از این رو، چنانچه عمل به کشور منتسب باشد و نقض تعهد بین‌المللی دانسته بشود، عمل متخلفانه بین‌المللی محقق شده است و تحقق عمل متخلفانه بین‌المللی، موجب تحقق مسئولیت بین‌المللی است (ARSIWA, 2001: 34). در خصوص نقض تعهد بین‌المللی، تمایزی در منشأ آن تعهد نیست. آن تعهد می‌تواند ناشی از هر یک از منابع حقوقی بین‌المللی باشد و نیز می‌تواند دوجانبه، چندجانبه یا همه جانبه باشد. تعهد بین‌المللی که نقض بشود صرف نظر از ماهیت و منشأ آن، باید یک تعهد به موجب حقوق بین‌الملل باشد. در واقع، آن چه که در حقوق بین‌الملل اهمیت دارد این است که تعهدی بین‌المللی بودن نقض بشود. بین‌المللی بودن تعهد، صرف نظر از منشأ و ماهیت آن، اهمیت دارد.

این در وضعیتی است که هم به موجب معاهده بین‌المللی و هم به موجب عرف بین‌المللی، استفاده از تسلیحات شیمیایی ممنوع دانسته می‌شود. اساساً تقریر معاهدات بین‌المللی، نظیر معاهده معاهده ۱۹۲۲ واشنگتن و پروتکل ۱۹۲۵ ژنو به صورتی است که گویای آن است که ممنوعیت تسلیحات شیمیایی جامه عرفی به تن دارند (زمانی و ساعد، ۱۳۹۲: ۲۰۳). همسو با این موضع، شایسته توجه است

که مجمع عمومی در ۵ دسامبر ۱۹۶۶ میلادی قطعنامه را به اتفاق آراء و بدون هیچ رأی مخالفی صادر کرده است (UNGA, 1966: A/RES2162 (XXI)A). درست است که قطعنامه مجمع عمومی، به خودی خود، بار الزام‌آوری حقوقی بین‌المللی ندارد ولی این اتفاق آراء گویای نبود اختلاف و مشعر بر عرفی بودن محتوای آن قطعنامه است.

این به آن معنا است که ممنوعیت تسلیحات شیمیایی حتی اگر در معاهده بین‌المللی نیابند، به موجب عرف بین‌المللی به عنوان یکی از منابع اصلی حقوق بین‌الملل به آن نحو که در ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری منعکس شده است، ممنوعیت دارد (ICJ Statute, 1945: Art. 38). پروتکل ۱۹۲۵ ژنو در خصوص «منع استفاده از گازهای خفه‌کننده، سمی یا سایر گازها و روش‌های جنگی باکتریولوژیک در جنگ»^۱ استفاده از گازهای خفه‌کننده، سمی و تمام مایعات، مواد یا وسایل مشابه و همین‌طور به کارگیری روش‌های جنگی باکتریولوژیک در جنگ ممنوع دانسته شده است. کنوانسیون ۱۹۷۲ در خصوص منع توسعه، تولید و ذخیره‌سازی سلاح‌های باکتریولوژیک (بیولوژیک) منعقد و بر بایستگی از بین رفتن چنین سلاح‌هایی تأکید شد. تحقق مسئولیت مستقل در وضعیت حاضر، مستلزم آن است که دو عنصر انتساب و نقض تعهد بین‌المللی به رژیم بعث به عنوان مباشر کاربرد تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس ایضاً گردد.

در خصوص انتساب، شایسته توجه است که به موجب ماده ۴ مجموعه مواد ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد، رفتار ارگان‌های کشور، صرف نظر از این که ارگان اجرایی، تقنینی یا قضایی باشند، به کشور متسبب است (ARSIWA, 2001: Art. 4). از این رو، رفتار ارگان‌های رژیم بعث که از تسلیحات شیمیایی استفاده کرده‌اند، به رژیم بعث متسبب است. انتساب رفتار به این معنا است که رفتار آن ارگان‌ها، رفتار رژیم بعث دانسته می‌شود. مضاف بر این، در وضعیتی که نیروهای خارجی تحت کنترل رژیم بعث دست به استفاده از این تسلیحات در دفاع مقدس زده‌اند، رفتار آن نیروها نیز به رژیم بعث متسبب است. چرا که به موجب حقوق مسئولیت بین‌المللی به آن گونه که در مجموعه مواد ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد انعکاس یافته است، چنانچه رفتار نیروهای خارجی تحت کنترل کشور میزبان باشد، رفتار آن نیروها به کشور میزبان انتساب دارد. مضاف بر این، چنانچه کشور بعداً رفتار آن نیروها را تأیید کند، آن رفتار به کشور متسبب می‌شود. از این رو،

^۱ Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare (1925).

هیچ تردیدی در انتساب رفتار به عراق وجود ندارد. چه این که در این راه، نیازی نیست که همه عوامل انتساب احراز شوند. یکی از عوامل انتساب نیز وجود داشته باشد تردیدی در متسبب بودن عمل به کشور باقی نمی‌ماند. به این ترتیب، عنصر اول در تحقق مسئولیت بین‌المللی مستقل رژیم بعث، یعنی انتساب عمل، محقق است. با توجه به این که رفتار به کشور عراق متسبب است و با لحاظ این که کشور عراق عضو پروتکل ۱۹۲۵ ژنو در خصوص منع استفاده از گازهای خفه کننده، سمی یا سایر گازها و روش‌های جنگی باکتریولوژیک در جنگ است، بدون تردید، عراق بابت به کارگیری تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس، مسئولیت بین‌المللی دارد. به لحاظ حقوقی، مسئولیت بین‌المللی عراق، تحت گزاره مسئولیت مستقل مطرح می‌شود. چرا که در این خصوص، عراق مباشر کاربرد تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس دانسته می‌شود.

به موجب حقوق مسئولیت بین‌المللی به آن گونه که در مجموعه مواد کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد در خصوص مسئولیت بین‌المللی انعکاس یافته، مسئولیت بین‌المللی یک کشور، مانع از مسئولیت بین‌المللی کشورهای دیگر در همان وضعیت، نیست (ARSIWA, 2001: Art. 47; Nollkaemper & Dov Jacobs, 2013: 422). کمک یا مساعدت به عنوان پرمصادق‌ترین وضعیتی است که در آن، بیش از یک کشور یا سازمان بین‌المللی مسئولیت بین‌المللی دارند. در واقع، در این وضعیت، مضاف بر مسئولیت مستقل مباشر عمل متخلفانه بین‌المللی، مسئولیت ارائه کننده کمک یا مساعدت محقق می‌شود. کمک یا مساعدت باید آگاهانه و ناقض تعهد بین‌المللی باشد تا موجب مسئولیت بین‌المللی قلمداد گردد. در واقع، در این راه باید توجه داشت که هر کمک یا مساعدتی را نمی‌توان موجب مسئولیت بین‌المللی دانست و مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت باید همراه با دو شرط آگاهی و نقض تعهد بین‌المللی باشد (ARSIWA, 2001: 65-67). از این رو، در خصوص استفاده از تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس، آن کشورها یا سازمان‌های بین‌المللی که هر چند به نحو مباشرت از تسلیحات شیمیایی استفاده نکرده‌اند اما در ارتکاب آن عمل، نقش ایفا کرده‌اند و به تعبیر دقیق‌تر، با کمک یا مساعدت خود، نقش حمایت‌کنندگی ایفا کرده‌اند و استفاده از آن را تسهیل کرده‌اند به موجب حقوق مسئولیت بین‌المللی به آن گونه که در مجموعه مواد کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد منعکس شده است مسئولیت بین‌المللی دارند. این امر به اقتضای عدل و عقل است و به حق، نبایستی بدون مسئولیت به حال خود وانهاده شوند. چنانچه مستدلاً تحلیل شد کمک یا مساعدت باید آگاهانه باشد. این به آن معنا است که کشور یا سازمان بین‌المللی کمک کننده یا

مساعدت کننده باید از اوضاع و احوال ارتکاب عمل متخلفانه بین‌المللی یعنی اوضاع و احوال استفاده از تسلیحات شیمیایی آگاه باشد. هجوم تخریب تسلیحات شیمیایی و اوضاع و احوال موجود در جامعه بین‌المللی و به ویژه پوشش خبری سری و غیرسری، به خوبی گویای آن است که کمک کنندگان و مساعدت دهندگان از اوضاع و احوال با خبر بوده‌اند. این اطلاع به نحوی است که هیچ یک از آنان هرگز دلیلی موجه در انکار آگاهی از استفاده از تسلیحات شیمیایی توسط رژیم بعث ارائه نکرده‌اند. در واقع، این ادعا که کشور یا سازمان بین‌المللی ادعا کند که اطلاعی از استفاده عراق از تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس نداشته است، پیش از این که یک ادعای موجه باشد یک کذب بسیار تلخ است.

مضاف بر شرط آگاهی، لازم است که کمک یا مساعدت در نقض تعهد بین‌المللی آن کمک کننده یا مساعدت کننده قلمداد شود. با توجه به این که ممنوعیت به کارگیری تسلیحات شیمیایی هم در معاهده بین‌المللی و هم در عرف بین‌المللی وجود دارد و طبق اصول کلی حقوقی نیز قابل استنباط است، شرط دیگر در تحقق مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت نیز وجود دارد. چرا که، تعهد بین‌المللی، صرف نظر از ماهیت و منشأ آن مد نظر است و مهم این است که تعهدی به موجب حقوق بین‌الملل نقض شده باشد. نزدیک به ۱۸۵ کشور پروتکل ۱۹۲۵ ژنو در خصوص منع استفاده از گازهای خفه کننده، سمی یا سایر گازها و روش‌های جنگی باکتریولوژیک در جنگ را تصویب کرده‌اند و مضاف بر این، اهمیت عرفی نیز دارد (ضیائی بیگدلی، ۱۳۹۲: ۲۱۴-۲۱۵) و از این رو، تردیدی در ممنوعیت کاربرد تسلیحات شیمیایی به موجب حقوق بین‌الملل باقی نمی‌ماند. در تأیید عرفی بودن ممنوعیت به کارگیری تسلیحات شیمیایی، شایسته توجه است که کشورهای متعدد از رهگذر مقررات داخلی خود، کاربست تسلیحات شیمیایی را ممنوع دانسته‌اند (Henckaerts & Doswald-Beck, 2005: 259 & 260). نیز در این راه در خصوص ممنوعیت چنین تسلیحاتی می‌توان به ماده ۳ مجموعه مقررات ۱۹۰۷ لاهه^۱ اشاره کرد (Hague Regulations, 1907: Art. 23). از این رو، با توجه به این که کمک یا مساعدت صورت گرفته، آگاهانه در نقض تعهد بین‌المللی ارائه کننده کمک یا مساعدت تلقی می‌شود، بدون تردید، مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت در خصوص به کارگیری تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس محقق است. در این باره شایسته توجه است که تحقق مسئولیت بین‌المللی صرف نظر از حل و فصل اختلاف بین‌المللی است. همین که عمل متخلفانه ارتکاب یابد یا در وضعیت حاضر، کمک یا مساعدت تحقق یابد، مسئولیت بین‌المللی محقق است و به لحاظ حقوقی باید میان

^۱ Hague Regulations (1907). Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land.

مسئولیت داشتن و حل و فصل اختلاف قائل به تمایز شد. این گونه نیست که تصور شود حل و فصل اختلاف باید صورت گیرد تا مسئولیت بار شود. به موجب حقوق مسئولیت بین‌المللی، وجود شرایط برای تحقق مسئولیت بین‌المللی، متضمن مسئولیت بین‌المللی است. این به آن معنا است که شرایط برای تحقق مسئولیت بین‌المللی که وجود داشته باشد، مسئولیت بین‌المللی به طور خودکار ایجاد می‌شود.

نتیجه‌گیری

به کارگیری تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس، متضمن مسئولیت بین‌المللی مباشر و تمامی دیگر کشورها و سازمان‌های بین‌المللی است که به نحوی از انحاء در ارتکاب آن نقش حمایتگری ایفا کرده‌اند. این نقش حمایتگری می‌تواند از رهگذر تأمین مالی یا تجهیز نظامی یا حتی تشویق و ترغیب باشد. مسئولیت رژیم بعث به جهت مباشرت، مسئولیت بین‌المللی مستقل است و حمایت کنندگان، مسئولیت بین‌المللی بابت کمک یا مساعدت دارند. تحقق مسئولیت بین‌المللی دو پیامد اصلی دارد. نخست، توقف عمل متخلفانه بین‌المللی و تضمین عدم تکرار و دیگری، جبران خسارت.

با توجه به این که جنگ تحمیلی پایان یافته است توقف عمل متخلفانه بین‌المللی محقق شده است ولی ارائه تضمین به قوت خود باقی است. اوضاع و احوال اقتضا دارد که کشورها و سازمان‌های بین‌المللی تضمین کافی بدهند که دیگر چنین تسلیحاتی را به کار نمی‌گیرند. در خصوص ارائه تضمین به عدم تکرار، تضمین باید مناسب و کافی باشد. نمی‌شود تضمین خاصی را تحمیل کرد ولی تضمینی هم که ارائه می‌شود نباید ناکافی باشد یا صوری محسوب بشود.

مضاف بر تضمین به عدم تکرار، لازم است که خسارت به نحو کامل جبران گردد. جبران خسارت باید کامل باشد و این کامل بودن به این معنا است که هم خسارات مادی و هم خسارات معنوی باید جبران گردند. البته که بسیاری از خسارات را نمی‌شود در دنیا جبران کرد ولی تا آن جا که می‌شود، دست کم غرامت پرداخته شود. به منظور این که خسارت به طور کامل جبران گردد، سه شکل از جبران خسارت مطرح شده است. اعاده وضع به حال سابق، غرامت و جلب رضایت، سه حالتی هستند که از رهگذر آن‌ها خسارت می‌تواند جبران گردد. میان این سه حالت، ترتیب و به تعبیر بهتر، اولویت بندی وجود دارد.

اولویت با اعاده وضع به حال سابق است. اول باید تلاش شود که وضع سابق اعاده گردد. لیکن متأسفانه در خصوص وضعیت به کارگیری تسلیحات شیمیایی، در عالم دنیوی نمی‌توان حیات دنیوی

شخص را بازگرداند یا سلامت شخص را به طور صد در صد احیا کرد. از این رو، چنانچه و تا آن جا که وضع به حال سابق مقدر نشود، بایستی به سراغ غرامت و سپس جلب رضایت به عنوان دیگر اشکال جبران خسارت رفت. غرامت شامل خسارات مادی و همین طور منافی که از دست رفته‌اند نیز می‌شود. از این رو، بابت زیان‌ها باید غرامت پرداخت شود. از این روست که غرامت، رایج‌ترین شکل از اشکال جبران خسارت است. افزون بر این، لازم است که رضایت نیز جلب گردد. در وضعیت به کارگیری تسلیحات شیمیایی در دفاع مقدس، خسارات معنوی زیادی وارد شده است و این خسارات را لزوماً در عالم دنیوی قابل اعاده نیستند و لزوماً با غرامت جبران نمی‌گردند و لازم است به نحوی از جمله از طریق معذرت خواهی رسمی و دلجویی، مبادرت به جلب رضایت گردد. اصل بر جبران کامل خسارت است و از این رو، اعمال هر سه شکل جبران به صورت توأم مجاز و بلکه بایسته است. با توجه به تعدد مسئول، لازم است که هر یک به اندازه نقشی که ایفاء کرده است مسئولیت بین-المللی داشته باشد. در واقع، مسئولیت در این باره باید به نحوی توزیع گردد که عادلانه باشد. این به آن معنا است که نباید بیش از اندازه‌ای که کمک یا مساعدت کرده است، متعهد به جبران شود. در واقع، در توزیع این مسئولیت، مسئولیت حمایتگران در حدود نقشی است که ایفا کرده‌اند و نه بیشتر.

منابع

- جعفر ولدانی، اصغر (۱۳۷۷). «اهداف عراق از تجاوز به ایران، بازشناسی جنبه‌های تجاوز و دفاع»، مجموعه مقالات کنفرانس بین‌الملل تجاوز و دفاع، جلد دوم، دبیرخانه کنفرانس بین‌المللی تجاوز و دفاع.
- حاجتی، حامد (۱۴۰۰). «علل و انگیزه‌های راهبردی رخداد جنگ تحمیلی»، دوفصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، شماره ۱.
- رحمانی، غلام عباس؛ طحان، هادی طحان، محسن؛ عالیشوندی، اعظم و صادقی، الهه (۱۴۰۰)، «سرمایه‌های اجتماعی و معنوی دفاع مقدس»، فصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، شماره ۲.
- زمانی، سید قاسم (۱۳۷۶). حقوق بین‌الملل و کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس - مدیریت ادبیات و انتشارات.
- زمانی، سید قاسم (۱۳۸۶). «تأملی بر حکم دادگاه استیناف شهر لاهه (مورخ ۹ می ۲۰۰۷) در مورد معاونت در کاربرد سلاح‌های شیمیایی توسط عراق»، مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۳۷.
- سبحانی‌فر، محمدجواد و مردمی، ابوالقاسم (۱۴۰۰). «پذیرش قطعنامه ۵۹۸: پیروزی یا شکست؟»، دوفصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، شماره ۲.
- ستایش‌پور، محمد (۱۳۹۸). پیامدهای حقوقی جانشینی دولت از منظر مسئولیت بین‌المللی، رساله جهت اخذ درجه دکتری تخصصی در رشته حقوق بین‌الملل عمومی، تحت راهنمایی دکتر مصطفی فضائلی، دانشکده حقوق دانشگاه قم.
- ستایش‌پور، محمد و حدادزاده شکیبیا، علی (۱۴۰۱). «استقلال در مسئولیت حقوقی (غیرکیفری): مطالعه تطبیقی قاعده «وزر» در فقه امامیه و «مسئولیت مستقل» در حقوق بین‌الملل»، فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، آماده انتشار.
- ستایش‌پور، محمد و عابدینی، عبدالله (۱۳۹۵). «استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی علیه ایران در جنگ تحمیلی: مسئولیت اشتقاقی ایالات متحده آمریکا»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، شماره ۵۰.
- صادقی، سیدسعید و جمشیدی، عبدالصاحب (۱۴۰۰). «واکاوی نقش ایالات متحده آمریکا در جنگ ایران و عراق»، دوفصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، شماره ۲.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۹۲). حقوق بین‌الملل بشردوستانه، چاپ دوم، تهران: انتشارات کتابخانه گنج دانش.
- علایی، حسین و خواجه کاووسی، بابک (۱۳۷۱). صنایع، تسلیحات و خلع سلاح شیمیایی، چاپ دوم، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- محمودی، سید هادی و ستایش‌پور، محمد (۱۳۹۸). «گذر از «زمان» در ایجاد قاعده حقوق بین‌الملل عرفی: واکاوی انگاره‌های حقوقی و رویه دیوان بین‌المللی دادگستری»، دوفصلنامه حقوق تطبیقی، شماره ۱.

مستقیم، بهرام؛ طارم‌سری، مسعود، زیر نظر جمشید ممتاز، (۱۳۷۷). مسئولیت بین‌المللی دولت با توجه به تجاوز عراق به ایران، چاپ اول، تهران، مجمع علمی و فرهنگی مجد.

نطاق‌پور نوری، مهدی و شاهقلیان قهفرخی، رضا (۱۴۰۰). «جنگ تحمیلی عراق علیه ایران در نگرش اندیشمندان دفاعی و امنیتی»، دوفصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، شماره ۲.

Crawford, James (2013). *State Responsibility: General Part*. Cambridge University Press.

Den Heijer, Maarten (2013). "Shared Responsibility Before the European Court of Human Rights", *Netherlands International Law Review*, vol. 60, pp. 411-440.

ECrtHR (1989). Soering v. the United Kingdom, no. 161.

ECrtHR (2005). Monory against Hungary and Romania, Judgment, no. 71099/01.

ECrtHR (2010). Case of Rantsev against Cyprus and Russia, Judgment, no. 25965/04.

Fry, James (2014), "Attribution of Responsibility", in Nollkaemper, Andre. Plakokefalos, Ilias, *Principles of Shared Responsibility in International Law: An Appraisal of the State of the Art*, Cambridge University Press.

Geneva Protocol (1925). Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare

Hague Regulations (1907). Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land.

Henckaerts, J.-M.; Doswald-Beck, L. (2005). *Customary International Humanitarian Law*, vol. I: Rules. Cambridge University Press, Reprinted with corrections 2009.

ICJ Rep. (1945). The Statute of International Court of Justice.

ICJ Doc. (2007). Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro).

ILC (2001). Yearbook, vol. II, part. 2, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, (ARSIWA).

ILC (2011). Report on the Work of its Sixty-third Session, A/66/10, UNGAOR 66th Sess., Supp. No. 10. Draft Articles on Responsibility of International Organizations (ARIO).

Janovoy, V. (2014), Complicity in an Internationally Wrongful Act. in Nollkaemper, A.; Plakokefalos, I. *Principles of Shared Responsibility in International Law: An Appraisal of the State of the Art*, Cambridge, Cambridge University Press.

New York Times, 1984.3.6. Nollkaemper, A. (2011), Issues of Shared Responsibility before the International Court of Justice, in Rieter, E.; de Waele, H. eds, *Evolving Principles of International Law: Studies in Honour of Karel C Wellens*, Leiden-Boston, Martinus Nijhoff Publishers.

Nollkaemper, A.; Jacobs, D. (2013), Shared Responsibility in International Law: A Conceptual Framework, *Michigan Journal of International Law*, 34.

Talmon, S. (2008), A Plurality of Responsible Actors: International Responsibility for Acts of the Coalition Provisional Authority in Iraq, in Shiner, P.; Williams, A. (eds.), *The Iraq War and International Law*, Oxford, Hart Publishing.

UNGA (1966). A/RES2162 (XXI)A.